

1927

ՔԱՌԱՍՆՈՒՄԷԿԵՐՈՐԴ ՑԱՐԻ

ԾԱՆՈԴԷՍ

ԱՄՍՈՐԵԱՅ

Գ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ՔԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՈՒՆ ԵՐ ՀԱՅԵՐԻ ՄԷՋ

Ա.

Հայ ժողովրդական հաւատալիքների մէջ իւրաքանչեւ տեղ է բռնում քարի պաշտամունքը: Դեռ եւս ըստ Ալաթանգեղոսի պատմութեան՝ իբր թէ Գրիգոր Լուսաւորիչը նորապարձ քրիստոնեայ հայերի նախորդներին քարապաշտ է անուանել: Քարի պաշտամունքն իր էութեամբ ու բովանդակութեամբ հոգեպաշտական է: Դա կրօն է, այլ մի աշխարհահայեացք է, որ բղխելով նիւթական հիմունքներից բնորոշում է նախնական մարդու յարաբերութիւնները գէպի չըջապատ բնութիւնը քարէ դարաշրջանում: Նախնական մարդու զգացումների եւ մտածումների աշխարհը պայմանաւորում է նրա կենցաղավարքի ձեւերից, նրա արտադրական ուժերից, մի խօսքով՝ այն նիւթական բնութիւնից, որի հետ նա հանապաղ չփուլում է, որին համակերպում է իր կեանքն ու գոյութիւնը:

Նախապատմական Հայաստանն, ինչպէս եւ այժմ ենք տեսնում, գերազանցօրէն քարոտ բնութիւն էր ներկայացնում — լեռնային շղթաներ, բարձրաբերձ սարեր, ցից կամ կախ ահարկու ժայռեր, խորհրդաւոր անդունդներ ու ձորեր, մի խօսքով՝ քարեր, անվերջ քարեր... Այդ քարերի միջից էին ժայթքում հուր եւ լուս, սարերի դադաթներից էին բարձրանում ծուխ եւ որոտ: Սարերի լանջերից, քարոտ ակունքներից էին բղխում գետերը, վճիտ ջրերը: Սարերում եւ ձորերում էին վխտում վայրի դադանները, որսի կենդանիները: Վերջապէս սարերի մէջ էին այն բազմաթիւ անձաւները, քարերի ու ժայռերի արանքներումն էին այն անվերջ խոռոչները, որ օթեւան ու պատրապարան էին նախնական մարդուն տալիս: Ահա այն բնութիւնը, որտեղ ապրում էր նախնական Հայաստանի մարդը:

Այդ հարուստ քարէ միջավայրից էր նա ձեռք բերում իր առաջին գործիքներն ու գէնքերը: Սկզբում անտաշ քարէ բեկորներն եւ ապա յղկած, տաշած կտորները դառնում էին նրա դանակը, մուրճը, կացինը, սղոցն

եւ այլն եւ այլն: Կայծաքարի առաջին, սկզբները դիպումաժական, հարուածից ցայտող կայծը դարձաւ այն կենարար կրակը, որ հետագայում նախնական մարդը արդէն փորձում էր ստանալ ըստ իր կամքի, դուրս հանելով այդ կայծերն իրենց քարէ թաքստի խորքերից արհեստական հարուածների միջոցով: Քարէ բնութիւնից վերցրած այդ գործիքներն ու գէնքերը նախնական մարդը դարձնում էր նոյն այդ բնութեան գէմ, պայքարելով, կռուելով նրա ուժերի դէմ՝ իր գոյութիւնն պահելու, իր կենսական պայմանները ստեղծելու համար: Քարէ գործիքներով ու գէնքերով սկսեց զարգանալ նախնական մշակոյթը: Ահա նախնական Հայաստանի բնիկի միակ արտադրական միջոցները:

Պարզ է, որ այդ քարերի հետ էին կապւում նրա մտածումներն ու զգացումները այդ քարէ միջավայրումն էր կառուցւում նրա հոգեպաշտական աշխարհը: Ո՛չ այժան ծառերն ու ջրերը, որքան քարերն էին դառնում ժողովրդական հաւատալիքների մէջ պաշտամունքի առարկայ: Թերեւս միայն կենդանիներն են, որ նոյնքան գրեթէ տեղ են գրաւում իրրեւ պաշտամունքի առարկայ եւ մրցում նրա հետ: Քարերը, ինչպէս եւ մարդը, պարունակում են իրենց մէջ հողի. այդ հողին զգալ է տալիս իր մասին ամէն մի քայլափոխում նախնական մարդու կեանքի մէջ, սկսած նրա ծննդից մինչեւ մահը, նրա բոլոր յարաբերութիւններում գէպի չըջապատ բնութիւնը: Այսպէս էր մտածում եւ զգում նախնական մարդը:

Եւ այդ մտածումների ու զգացումների աշխարհից հեռու չի գնացել նաեւ ժամանակակից հայ ժողովրդական հաւատալիքը, որ կրում է իր մէջ քարէ դարերի չըջանից մնացած ցայտուն հետքեր:

Հնադիտութիւնից յայտնի է, թէ ինչ մեծ տեղ էր բռնում քարէդարեան գործիքների մէջ վանակատը՝ արսիղիանը, որ ժողովրդական լեզուով կոչւում է «սատանի եղունգ»: Այդ վերջին անուան մէջ պարզ նշմարւում է քարէդարեան մարդու երբեմնի մտածողութիւնն՝ վանակատի արուեստական նշանակութիւնը (քերելու, տաշելու, կտրելու եւ այլն) նոյնացնելու դերընական,

1 Տես մեր «Տոսեմիզմը հին հայերի մէջ» յօդուածը «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», հատոր Ա.—Բ. էջ 15—34, Երևան, 1921—1922 թ.:

անտեսանելի ոգուն պատկանող անգամին այն է ձեռքին, իբրև մի գործիք: Նոր-
Ռայադիդի գաւառում կայ մի ժողովրդական
աւանդութիւն, թէեւ քրիստոնէական չա-
րով ծածկուած, որի մէջ արտացոլում է
վանական նշանակութիւնն որպէս արուես-
տական գործիքի եւ միեւնոյն ժամանակ
պատկերաւոր արտայայտում է, թէ ինչ-
պէս քարէ գործիքները փոխանցուել են մե-
տաղէ, ներկայ դէպքում երկաթէ, գործիք-
ների: «Մի անգամ չարը — պատմում է
այդ աւանդութեան մէջ — ագուաւի կերպա-
րանքով՝ վերցրել է սատանի եղունգ եւ մոր-
թել է մի ուրիշ ագուաւին: Կայէնն, այդ
տեսնելով, ինքն էլ վերցրել է մի այգալիսի
եղունգ եւ մորթել է Աբէլին: Մորթելիս
եղունգը փչրուել է: Այնուհետեւ Կայէնն հե-
տամուտ է եղել աւելի կարծր նիւթ գտնե-
լու, որ կտրելիս այլեւս չփչրուէ: Ինքն այդ
չի կարողացել գտնելու եւ աւանդ է թողել
իր որդիներին, որ նրանք այդ գտնեն: Սրանք
երկար որոնելուց յետոյ գտել են երկաթը»:

Արդեօք նոյնպէս նախապատմական քա-
րադարեան չրջանն բնորոշող տարրեր չի՞
պարունակում Տորք Անգեղի մասին Մովսէս
Խորենացու պատմութեամբը, որ ըստ ամե-
նայնի վերցրած է ժողովրդական առասպե-
լական աւանդութիւնից. «Քանզի երգէին
նմա բունն հարկանել գործաքար վիմաց
ձեռք, ուր ոչ գոյր գեղութիւն, եւ ճեղքել
ըստ կամաց մեծ եւ փոքր. եւ քերել ըզրն-
գամբք ե կաղմել որպէս տախտակ, եւ դրել
նոյնպէս ըզրնգամբք իւրովք արծուիս եւ
այլս այսպիսիս...» (Գիրք Բ., դ. Ը):
Պարզապէս այդ առասպելի մէջ պահպանուել
են հեռքեր այն չրջանից, երբ մարդիկ իրենց
ճարտարարուեստը, արտայայտում էին մի-
այն սեփական ձեռքերով ու քարերով:

Բ.

Հայ ժողովուրդը հաւատում է, որ լեռ-
ները, քարէ բլուրները, ժայռերը հանդի-
սանում են ոգիների բնակարաններ: Քաջք,
քարի կամ չար ոգիներն են այնտեղ հանդէպում
եւ իրենց աղբեցութիւնն տարածում մարդ-
կանց վրայ: Եթէ նախաքրիստոնէական չը-
ջանում այդ տեսակ հաւատալիքները տոգո-
րուած էին հեթանոսական կրօնի գոյներով
եւ պարփակում էին հեթանոսական պաշտա-
մունքի տարրեր, ընդհակառակն քրիստո-
նէական չըջանում նրանք ընդունում են ար-

դէն քրիստոնէական սրբութիւնների նշանա-
կութիւն:

Դերեւա Մովսէս Խորենացին է աւան-
դում հնադարեան ժողովրդական հաւատա-
լիքներից, թէ ինչպէս Մասիս լեռան խորքե-
րումն է գտնուում Արտաւազդը, իբրև մի չար
ոգի, որ պատրաստ է դուրս ելնելու եւ պա-
տուհաս բերելու մարդկանց: Այդ հաւատա-
լիքը նոյնութեամբ պահպանուել է ժողովրդ-
դի մէջ մինչեւ այսօր իսկ, կամ փոխուել է
այլ տեսակի, ինչպէս Նոր-Ռայադիդի գա-
ւառում, որտեղ ժողովուրդը պատմում է,
թէ Մասիսի կողերին ապրում են «եօթ գըլ-
խանի հրեշներ»: Նոյն բնոյթն է կրում մի
այլ ժողովրդական վիպասանութեան՝ Հերոս
Մհերը, որ անհետացել է լեռան մէջ ու այն-
տեղ փակուած է մնում «Մհերի դրան» նո-
ւը, մինչեւ որ նորից լոյս աշխարհ ենի:

Գանձակի գաւառի Գետաչէն գիւղի մօտ
Քաջքաձորում կայ մի ահագին ժայռ, որ
Քաջքարուն է կոչւում, որովհետեւ ժողո-
վրդի ասելով՝ այնտեղ քաջքեր են ապրում:
Նմանապէս այսօրուայ Վասպուրականցին
հաւատում է, թէ Արճեշ գաւառի արեւելեան
կողմը գտնուող բարձր լեռը «Քաջաց կայան»
է: Նոյն Վասպուրականում նուիրական է
համարւում Մոքա գիւղաքաղաքի հարա-
ւային կողմը գտնուող բարձր քարածայրը,
որ կոչւում է «Արծուաքար» եւ որի մէջ իբր
թէ ապրում են «հուրի-փերիներ»: Նաեւ
նուիրական է համարւում Արճեշի արեւելեան
սահմանում գտնուող «Օձ-քարեր» անունով
քարաբլուրը, ուր իրօք ծերպերի մէջ վրի-
տում են քարաթոթոյններ ու օձեր:

Բնական է, որ այդ ահարկու սօրերի
մէջ եղած քարայրներն ու անձաւներն էլ
նոյն զգացումներն ու մտածումներն են դար-
թեցնելու եւ նոյն հաւատալիքների առարկայ
գտնում: Նոր-Ռայադիդի գաւառում հա-
ւատացնում են, որ քարանձաւներում ապ-
րում են «թափաղեօղներ» կամ «քեւլի-
գեօղներ»: սրանց վերաբերեալ ժողովրդա-
կան աւանդութիւնն՝ զարմանալիօրէն, քա-
ր ու նման է Հոմերոսի Ուլիսականի մէջ եղած
կիկլոպների պատմութեանը: Նոր-Ռայա-
դիդից 2 վերստաչափ դէպի արեւելք գտն-
ւում է «Ս. Ոհաննիսի քարայրերը», որ այս-
օր նախկին հեթանոսական, դուցէ նախա-
պատմական քարէ դարաշրջանից պահպան-
ւել է իր պաշտամունքային բնոյթը, քայց ըն-
դունելով արդէն քրիստոնէական սրբու-

Թեան դրոշմ: Նման քարանձաւներ ու այրեր բազմաթիւ են Հայաստանում: Այս հաւատալիքը մեզ տանում է դէպի այն ժամանակները, երբ նախապատմական Հայաստանում բնիկն ապրում էր քարայրներում եւ իր մեռեալներին էլ թողնում էր կամ թաղում էր այրերում, որոնք այդպիսով դառնում էին ոգիների բնակարան-օթեւաններ: Այդօրինակ փաստեր գտնում ենք թէ՛ Նւրոպայի եւ թէ՛ Ասիայի զանազան ժողովրդների քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, որպէս բնորոշ գիծ քարէղարեան շրջանի հնագիտական մնացորդների:

Ոչ միայն հսկայական սարերը, քարաբլուրները, ժայռերն են հանդիսանում քաղերի ու ոգիների բնակարան, այլ եւ հատ ու կտոր քարերը: Քրիստոնէական հաւատալիքների մթնոլորտում այդ տեսակ քարերն անշուշտ դառնում են սրբութիւններ, որոնք կապուած են այս կամ այն սրբի անուան հետ եւ դառնում են յարգանքի առարկայ:

Վասպուրականում՝ Մոքսի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու մասին աւանդութիւն կայ, որ նա կառուցուել է այն վէմ քարի վրայ, որի մէջ են մտել Քրիստոսի մաղերը, թռչելով Գասպար մոգի գրկից: Նոյնպէս Վասպուրականի Փութիւլ Ս. Գեւորգ կոչուած վանքը իբր թէ շինուել է այն քարի վրայ, որ պատրուել է եւ իր մէջն է ընդունել Ս. Գէորգի ականջն պարունակող պստուկը: Նոր-Բայազիդի, ինչպէս եւ շատ գաւառներում հայերը հաւատում են, որ ամպրոպի ու կայծակի ժամանակ սատանաները մտնում են քարերի տակ կամ պահում նրանց մէջ:

Ժողովրդի պաշտելի են նաեւ կայծակահար քարերը, որոնք կոչւում են «կեծաքար»: Մեր ժողովրդական հաւատալիքով «կեծաքարի» մէջ, ինչպէս նաեւ նախապատմական մարդն էր համոզուած, թագնուած է կայծակը, որ նորից դուրս է թռչում առանձին կայծերով, երբ քարը զարնւում է կարծր բանի: Այդ «կեծաքարից» ցայտող կայծերից է բռնկում նաեւ կրակը, որ հսկայական նշանակութիւն է ունեցել նախապատմական մարդու կեանքում, նոր դարաշրջան կադմելով նրա գոյութեան կռուում: Այս հանգամանքի հետ է կապուած ժողովրդական այն սնոտիապաշտութիւնն, որ կայծակի ու ամպրոպի ժամանակ հայերը վերցնում են մէկ քար եւ դնում իրենց գլխին:

Առանձին քարերի, իբրեւ ոգիների կայանների, այդ նախապատմական ու ապա նախաքրիստոնէական պաշտամունքի մնացորդներ պահպանուել են նաեւ հայ եկեղեցական կանոններում: Եկեղեցի կառուցուել կարող է, ըստ այդ կանոնների, միայն վէմ-քարի վրայ, որ իբրեւ սրբութիւն անշարժ ու անտեղահան է լինելու:

Հայ ժողովրդական հաւատալիքներում այդքան տարածուած քարապաշտամունքը զարմանալի նմանութիւն ունի մեր ժամանակակից մի քանի վայրերի ցեղերի մէջ տիրող այդ տեսակ հաւատալիքներին, էլ չենք ասում կովկասեան ու այլ ասիական ժողովրդների մասին: Հայ ժողովրդի պաշտած առանձին քարերը — նոյն քարէ «չուրիկա»-ներն են, որոնց ամենայն խորհրդաւորութեամբ երկրպագում, պաշտում է տակաւին այսօր էլ քարէղարեան մակարդակից դուրս չեկած վայրերի աւստրալիացին:

Գ.

Ինչպէ՞ս են գոյանում ժայռերի ու քարերի մէջ ոգիները. ինչպէ՞ս են այդ քարերը դառնում հոգիների կայաններ, բնակատեղեր: Աւստրալիայի ժամանակակից վայրերի մէջ, որոնք, ինչպէս ապացուցել են նրանց մէջ 20 տարի շարունակ ապրած ու հետազոտութեամբ զբաղուած Սպենսեր ու Գիլլէն գետնականները, տիրում է այն համոզումն, թէ մեռեալի հոգին միշտ տեղափոխում է որեւէ քարի մէջ, այնտեղ գտնելով իրեն համար նոր օթեւան: Եթէ իսկ մեռեալի քով քար չլինի, նրա հոգին մտնում է գետին, որտեղից յետոյ դուրս է գալիս մի քար, որպէս զի անմոռաց պահէ հոգու կայանի տեղը:

Նոյն այդ հաւատալիքներին հանդիպում ենք հայ ժողովրդական հին կենցաղում: Հայ գիւղերում, երբ մեռեալին տանից դուրս են բերում հանգստարան տանելու, նրա դագաղի տեղը դնում են մէկ քար, «որպէս զի յիշատակը հաստատ մնայ», կամ ինչպէս Լօռեցին է ասում՝ «ոտը ծանդը լի օջախի վրայ»: Արդե՞ք նոյն այդ դագաղաբը չի պարունակում բոլոր ժողովրդների մէջ համատարած սովորութիւնն, այն է՝ գերեզմանի վրայ տապանաքար կամ սոսկ մի քանի կտոր քարեր դնելը: Այդտեղից էլ ծագում են այն բազմաթիւ «խաչքա-

րերը», «ծակ-քարերը», «թուխ-մանուկները» եւ այլն, որոնք այնքան տարածուած են Հայաստանում, ամենահին ժամանակներից կանգուն մնալով. խաչքարեր, որոնք ներկայումս այս կամ այն սրբի ու նահատակի անունով են յայտնի կամ նրանց գերեզմաններ են համարւում եւ որոնք, իբրեւ «գորաւոր» քարեր, պաշտամունքի առարկայ են դարձել հայ ժողովրդական զանգուածների մէջ:

Հոգեպաշտական հաւատալիքներով անուած հայ ժողովրդի մէջ այն համոզումն էր տիրում, թէ մեռելալի հոգին տեղափոխւում է քարի կամ ծառերի եւ կամ կենդանիների մէջ: Սակայն ծառերն ու կենդանիներն ինքնին յաւիտենական չեն. նրանք էլ ժամանակի ընթացքում ոչնչանում են: Բայց քարը մնում է անյիշելի տարիներով կանգուն եւ ուրեմն աւելի ապահով օթեւան է ներկայացնում մեռելալների հոգիների համար: Այդ պատճառով քարերը, իբրեւ պաշտաման առարկայ, աւելի համատարած են: Նախապատմական հայր քարերի մէջ էր ապրեցնում այն հոգիներին, որոնք էական նշանակութիւն ունեն նրա կեանքում, նրա գոյութեան պայքարում: Նախահայրերը, ժողովրդական հերոսները, առաջնորդները, տոհմական հիմնադիրները, մոգերն եւ այլն, որոնց հոգիները շարունակում են նախկին ազգեցութիւնն պահպանել կենդանի մնացած տոհմակիցների նկատմամբ, անշուշտ մնալուն յիշատակի են արժանանում եւ դառնում են սրբազնացած քարէ յուշարձաններ: Նրանց յիշատակի հետ է կապում ժողովուրդը իր առանին կեանքի, իր տնտեսական բարօրութեան, իր ֆիզիկական գոյութեան հանգամանքները:

Այնտեղ, ուր պայքարը բնութեան ուժերի դէմ, ուր մարդկային աշխատանքը, արտադրական միջոցներն ու ձեւերը տակաւին պահում են մարդուն չընկալաւոր բնութեան բացարձակ տիրապետութեան ներքոյ եւ զգալ են տալիս մարդու անհատական անօգնականութիւնն ու անվերապահ կախումն այդ բնութիւնից, այնտեղ մարդը օգնութիւն եւ նեցուկ է որոնում այն ոգիների մէջ, որոնք ըստ դարեւոր աւանդութեան իր զօրաւոր նախնիքների հոգիներն են եղել, այժմ քարերի մէջ բնակուող: Եւ նախնական մարդն իր ամէն մի քայլը կապում է այդ ոգիների հետ, իր բոլոր գոր-

ծողութիւնները դնում է նրանց հովանուները, հաւատացած նրանց զօրութեանը, համոզուած, թէ այդ ոգիները չընկալաւոր բնութեան բաղկացուցիչ մասն են կազմում եւ պատրաստ են որոշ հանգամանքներում իրեն օժանդակել, իր անկար վիճակին նըպաստաւոր պարագաներ հայթայթել:

Այդ հաւատը դէպի քարերի մէջ փոխուած հոգիները անհուն դարերի ընթացքում վերածւում է Ֆետիշիզմի, մի տեսակ նիւթականանում է: Նախնական մարդու ֆետիշիստական հայացքներում սոսկ քարն է դառնում պաշտամունքի, երկրպագութեան առարկայ եւ ոչ թէ նրա մէջ ապրող ոգին: Այդ քարն է այժմ հանդիսանում այն գերբնական զօրութիւնը, որ իրեն օգնելու է գոյութեան կուում, բնութեան ուժերի դէմ: Խաչքարերը, ծակ-քարերն եւ այլն դառնում են արդէն մի տեսակ կուռքեր:

Ահա հայ ժողովրդական հաւատալիքների մէջ նկատելի են մի կողմից՝ հոգեպաշտական մնացորդներ, ուրեմն աւելի հնադոյն քարէդարեան քաղաքակրթութեան հետքեր եւ միւս կողմից՝ առաւելապէս ֆետիշիստական մնացորդներ, որոնք հանդիսանում են քարէդարեան աւելի նորադոյն (նէոլիտի) շրջանն բնորոշող գծեր:

Ծրնաւ:

ԴՈ. ՍԱՄՈՒԷԼՅԱՆ

(Շարունակելի:)

ՄԻՋՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

Ա.

ՄԻՋՐ ԱՆՈՒՆԸ

1.

Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրողները կրակի ու արեւի աստծուն — Միհրին շատ երկրորդական տեղ են յատկացնում հայ դիցաբանութեան մէջ: Այսպէս, օրինակ, Մ. Էմինն ու Հ. Գեյքերը հայ դիցաբանութեան մասին գրած տեսութիւնների մէջ այս աստծուն նուիրում են մի քանի տող միայն¹: Այս ընթացիկ կարծիքի հակառակ պէտք է ասել, որ Միհրի պաշտամունքը շատ

¹ Н. О. Эмин, «Исследования и статьи», Москва, 1896, էջ 26—27 ու Հ. Գեյքեր, «Հեթանոսութիւն Հայ դիցաբանութեան», «Բաղմազէպ», Վենետիկ, 1897, էջ 21:

Գ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ՔԱՐԻ ՊԵՏՏԱՄԱՐՆԵՐ ՀԱՅԵՐԻ ՄԷՉ

(Շարունակութիւն:)

Դ.

Ինչպէս մեռեալի հոգին մտնում է քարի մէջ եւ իբրեւ ոգի իրեն կայան է ընտրում այնտեղ, այնպէս էլ նոյն ոգին կարող է այնտեղից դուրս գալ ու մարմնանալ: Ոգու այդ մարմնացումը լինում է ծննդի միջոցով, նոր ծնունդ երեխան որեւէ նախահօր ոգու նոր մարմնացումն է: Ոգին քարից անցնում է կնոջ արգանդն եւ այդպիսով կինը յղանում է: Այդպէս էր մտածում նախապատմական հոգեպաշտութիւնը:

Աւստրալիայի վայրենի ցեղերի մէջ, համաձայն Սպենսեր ու Գիլլեն հետազոտողների հաւաքած նիւթերի, կնոջ յղացումը բացատրւում է ո՛չ թէ սեռական յարաբերութեամբ, այլ նրանով, որ նախնեաց ոգիները մտնում են կանանց արգանդը, երբ վերջիններն անցնում են որեւէ «մանկանց հոգիների քարի» մօտով: Ամէն մի վայրենի աւստրալուհի իր յղութեան սկիզբը համարում է ո՛չ թէ ամուսնական մերձեցումից, այլ այն վայրկեանից, երբ նա դգում է իր մարմնի մէջ պտղի շարժումը: Աւստրալիացիների «մանկանց հոգիների քարերը» կոչւում են «էրատիպա», որ թարգմանւում է մաքուր կամ երիտաշ: «էրատիպա»-ները արտաքուս կլորածեւ քարեր են, մէջտեղը ծակ: Աւստրալիացիների կարծիքով այդ ծակից են նայում մանկական հոգիներն եւ ընտրում այն կանանց, որոնց արգանդի մէջ են ցանկանում մտնել:

Հայ ժողովրդական հաւատալիքների մէջ նկատելի են հետքեր, որոնք մեծ նմանութիւն ունին աւստրալիական վերոյիշեալ հաւատալիքին: Անշուշտ այս դէպքում հայի ու աւստրալիացի վայրենու միջեւ փոխադարձ ազդեցութեան կամ փոխանցման մասին պնդելը — անհեթեթութիւն կը լինէր: Սակայն այդ նմանութիւնն միայն գալիս է ապացուցելու, որ միատեսակ պայմաններում հոմանիշ հետեւանքներ են առաջանում: Ժամանակակից Աւստրալիայի վայրենի ցեղերի քարէզարեան շրջանին յատուկ կեանքի մըթ-

նոլորտում եւ ընկերային-տնտեսական պայմաններում տիրող աշխարհահայեացքը հնարաւորութիւն է տալիս մեզ պարզ կացուցանելու եւ վերլուծելու, որ հայ ժողովրդական հաւատալիքների մէջ զոյուլթիւն ունեցող քարի պաշտամունքը ներկայացնում է նոյն հիմունքներն եւ նոյն էութիւնը:

Արդեօք նոյն հոգեպաշտական հայեացքը կնոջ յղացման ու բեղմնաւորման վերաբերմամբ չե՞նք նշմարում «ծակ քարերի» եւ «թուխ մանուկ» կոչուած քարերի մասին եղած հաւատալիքների մէջ: Հայերի «ծակ քարերը» կամ «թուխ մանուկները», որոնք սփռուած են Հայաստանի գրեթէ ամէն անկիւնում, ըստ ամենայնի յիշեցնում են աւստրալիական «էրատիպան» թէ՛ իրենց արտաքինով եւ թէ՛ իրենց հետ աղերս ունեցող հաւատալիքներով: Զաւակ տենչող ամուլ հայ կանայք ուխտ են դնում այդ քարերին, աղօթում ու երեք անգամ անցնում են այդ քարերի ծակով, հաւատալով որ որդի կ'ունենան: Անշուշտ սնտրիապաշտ հայ գեղջկուհին քաջ դիտէ թէ յղութիւնն ու որդեծնութիւնն կարող է առաջանալ միմիայն սեռական յարաբերութիւնից, բայց եւ այնպէս որդեծնութեան անկարողութիւնն արդէն առիթ է տալիս կնոջը կառչելու դարերով աւանդաբար պահպանուած հաւատալիքին, թէ իր յղացումը նա կը ստանայ «ծակ քարից» կամ «թուխ մանուկից»: Այստեղ պարզորոշ աչքի է ընկնում նախնական այն հաւատալիքի մնացորդը, թէ ծակ քարից մանկան հոգին (թուխ մանուկը), որ հանդիսանում է որեւէ նախահօր ոգի, մտնում կնոջ արգանդն ու մարմնանում:

Ահա այդ հոգեպաշտական գաղափարն է պարունակում քարի պաշտամունքի հետ աղերս ունեցող ստորեւ նկարագրուած մի քանի հայ ժողովրդական սովորութիւնների մէջ: Վասպուրականում յղի կանայք, որպէս զի հեշտութեամբ աղատուին, ուխտ են դնում Մոքսի Դաշտ-թաղում բարձրացող «Աստուածամօր քար»ին եւ իրենց մէջքը յենում են այդ քարին: Նոյն Մոքս աւանի Դաշտ-թաղի արեւելեան կողմը գտնուող Փոքր Պեստ (պարսկերէն՝ ապաստան) անունով լեռան գագաթը ամէն տարի Աւետման տօնին գիշերով ուխտ են դնում ամուլ կանայք: Կտուց անապատի բլրակների շարքի գագաթներից մէկում կան արհեստական եր-

կու ջարայր, Արեգիմ անունով, միմեանց վրայ ու իրար հետ հաղորդակցող անցքով. ամուլ կանայք ուխտ են գալիս այստեղ, մոմ վառում, խունկ ծխում եւ եօթն անգամ անցնում այս ջարայրների միջով: Բորչալուի գաւառումն էլ կայ այդպիսի ժայռ Շուլավեր գիւղի մօտ. այդ ժայռի մէջ կան 3 ծակեր, որոնց միջով 3-ական անգամ անցնում են ամուլ կանայք: Նմանապէս նոյն գաւառի Ս. Նշան վանքի մօտ մէկ ջարայր կայ «Թընդոց» անունով, որի անցքով երեք անգամ անցնում են չրերք կանայք: Զանգեզուրում ամուլ կանայք երկու ուրաթ եւ մէկ չորեքշաբաթ կամ մէկ ուրբաթ եւ երկու չորեքշաբաթ օրերը եօթը հատ քար դնելով իրենց տակը լողանում են:

Ե.

Քարի պաշտամունքին առնչող՝ կնոջ յղութեան մասին հոգեպաշտական հաւատալիքը յետագայում փոխուում է Փետիչիգմի, որ արտայայտուում է Փալլիսի պաշտամունքով: Այս հաւատալիքի մէջ անշուշտ գերիշխում է արդէն սեռական յարաբերութեան ըմբռնումն, որպէս պատճառ կնոջ յղութեան: Քարէ Փալլիսը կամ Փալլիսաձեւ քարերն ու ժայռերը համարում են սրբութիւններ, որոնց զօրութեամբ չրերք կանայք, չնորհիւ գործադրած մոգական միջոցների, կարծում են, որ կարող են ստանալ արգասաւորութիւն եւ իրենց այրերից յղանալու ընդունակութիւն: Այդ Փետիչիգմի իր հերթին դրդում է նոյն իսկ արհեստականօրէն պատկերացնել ժայռերի ու կոնաձեւ քարերի վրայ քանդակով կամ նկարով Փալլիսը, եթէ տուեալ վայրերում չեն հանդիպում Փալլիսաձեւ բնական քարեր: Այդ արուեստական Փալլիսների մէջ՝ նմանողական մոգութեան հետեւանքով տեսնում էին այն զօրութիւնը, որ առաջները վերագրում էին «ծակ քարերի» կամ «թուխ մանուկների» մէջ բնակուող ոգիների: Փալլիսի պաշտամունքը մի քանի հեթանոսական հաւատալիքների մէջ ստացել է կրօնական ու կոապաշտական բնոյթ: Բաւական է յիշել հին հրէական Ֆէգորը, հին յոյների Պրիապը, հնդուսների Լինգամը:

Հայ ժողովրդական հաւատալիքներում, տակաւին «թուխ մանուկների» ու «ծակ քարերի» հետ միասին հանդիպում ենք նաեւ

Փալլիսի պաշտամունքը: Փալլիսաձեւ բնական ժայռերն ու քարերը, բայց աւելի սպէս ժայռերի կամ քարէ կոթողների վրայ քանդակուած Փալլիսները երկրպագութեան առարկայ են լինում չրերք կանանց կողմից: Զանգեզուրի գաւառում Տաթեւից դէպի Բոնակոթ տանող ճանապարհի վրայ մի ժայռ-քար կայ 2 մետր բարձրութեան եւ 4 մետր լայնութեան, որ պորտ-ֆաթ է կոչւում. սրա մէջ տեղը մէկ մետր բարձր եւ $\frac{1}{2}$ մետր տրամագծով ցցուածք է երեւում: Ամուլ կանայք, ուխտ գալով այդտեղ, չըրում են այս «պորտ քարի» բոլորքը եւ ապա իրենց մերկացրած փորը քսում են նրան: Ախալքալաքի գաւառի Մուրճախէթ գիւղի մօտ կանգնած է 4 մետր բարձրութեան քարէ կոթող, որի արեւմտեան երեսի վրայ քանդակուած է Փալլիս. չրերք կանայք ուխտ են գալիս այստեղ եւ կարագ-իւղ են քսում այդ Փալլիսին: Նոյն գաւառի Գանձա գիւղում կայ 4 մետրաչափ բարձր քարէ սիւն, որի արեւմտեան կողմի վրայ նկատելի է Փալլիսի ուռուցիկ նկար: Հին Նախիջևանի Կարճեւան գիւղի մօտ իրար քով կանգնած են 2 քարեր 2 մետր բարձրութեան, որոնցից մէկի վրայ երեւում է Փալլիսի պատկեր: Վասպուրականումն էլ կան մի շարք այդպիսի ժայռ-քարեր, որոնց վրայ քանդակուած են Փալլիսներ, ինչպէս օրինակ՝ Արտամետի ձորի լանջին, Շահ-բաղ եւ Շուշանց գիւղերում եւ այլն, որտեղ ամուլ կանայք ուխտ են գալիս, աղօթում, բոլորքը չըրում ու ապա մէջը խփում են այդ Փալլիսներին:

Զ.

Քանի որ պաշտամունքի քարերը ըստ ժողովրդական հաւատալիքների հանդիսանում են ոգիների ապաստան եւ քանի որ այդ ոգիները, իբրեւ նախնիքների հոգիներ, շարունակում են որոշ կապ պահպանել իրենց կենդանի ազգակիցների հետ, ուստի եւ վերջինները միշտ նրանցից օգնութիւն են հայցում: Տակաւին թոյլ զինուած լինելով բնութեան դէմ մղած դաժան պայքարում եւ հանապազ ենթակայ այդ բնութեան ուժերի ճնշող տիրապետութեանը, քարէդարեան մարդն իր տնտեսական գործունէութեան ու ընկերային կեանքի մէջ ապաւինում էր իր պաշտելի քարերի զօրութեանը, իր յոյսերը

գնում էր սրանց գերբնական ուժի վրայ: Այստեղ էլ ժողովրդական հաւատալիքները հոգեպաշտութիւնից անցնում են Ֆետիշիզմին, ըստ որում գերբնական ուժի, սրբազան զօրութեան նշանակութիւնն արդէն վերադրում են ո՛չ թէ քարի մէջ ապաստանուած ոգիներին, այլ սոսկ այդ քարերին:

Հիւանդութիւնները, բնութեան արհաւիրքները, ապագայ ու ներկայ կեանքի անորոշ վիճակն ու բախտը — այդ ամէնն նախնական մարդու կեանքում կարեւորագոյն խնդիրներ էին, որոնց հանդէպ նա անզօր, անօղնական էր զգում սեփական ուժերով հանդէս գալու: Կեանքի հենց այս դէպքերումն էր նա ամէնից շատ դիմում իր պաշտելի քարերին:

Եւ ահա ժողովուրդը հաւատում է, թէ կան յատուկ քարեր, որոնք օժտուած են բժշկական զօրութեամբ, կան քարեր, որոնք գուշակում են մարդու բախտն ու յաջողութիւն են տալիս նրա գործին, վերջապէս կան քարեր, որոնք իրենց սրբազան ազդեցութեամբ նեցուկ են հանդիսանում երկրագործական տնտեսութեան մէջ տանջուող եւ բնութեան ուժերին ամբողջովին գերուած աշխատաւորին:

Ինչպէս եւ սպասելի է, իրենց նշանակութեամբ ու քանակով առաջնակարգ տեղ են զբաղում բժշկական զօրութիւն ունեցող քարերը: Զէ՞ որ ամէն տեսակ հիւանդութիւններն առաջանում են չար ոգիներից, մութ ահաւոր ուժերից, որոնց հանդէպ մարդս անզօր է առանց բարի ոգիների օգնութեան: Ուստի նա իր հիւանդութիւնների բժշկութիւնն հայցում է պաշտած քարերից. սրանցից իւրաքանչիւրը յատուկ հիւանդութեան բուժիչ լինելու հոչակ էր վայելում:

Հայաստանում ամէնից շատ տարածուած են եղել հիւանդ երեխաներին բժշկող քարերը: Մանկան հիւանդութիւնն ամենագոյնաւոր ու անհասկանալի երեւոյթն է համարուել. մահացութիւնն երեխաների մէջ միշտ էլ աւելի մեծ չափեր է ունեցած: Վասպուրականում յայտնի են հայկաբերդ, քալալոս, ծակ-քար, սանդի-քար անուններով ժայռ-քարերը, նաեւ այսպէս կոչուած քարէ-կամուրջները: Մայրերը ուխտ են գալիս այս քարերին, իրենց հետ բերելով «թալկացած», «թալի», «կոխ-տուած», ջերմոտ, հազող եւ այլ տեսակի հիւանդ երեխաներին:

Նրանք մոմ են վառում, աղօթում եւ ապա հիւանդ երեխաներին 3—7 անգամ անցկացնում ծակ քարերի, քարէ կամուրջների միջով, կամ շրջում այդ քարերի բոլորքը եւ լողացնում: Աւելորդ ենք համարում մի առ մի յիշատակել այստեղ գրեթէ բոլոր հայաբնակ գաւառներում գոյութիւն ունեցող այդ տեսակ բազմաթիւ «թալալոսներն» եւ նման քարերը:

Ծրեաւ:

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ

(Շարունակելի:)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀՐՈՋՆԻԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Մերձաւոր Արեւելքի հնագոյն պատմութեան մասին՝ բացի յունական եւ ասորական հակիրճ ու անբաւական տեղեկութիւններէն՝ ոչինչ գիտէինք: Գերմանական պեղումները Հիսարլիկի մէջ, ուր Հոմերոսի Տրոյական կը փնտռուէր հնագէտներու կողմէ՝ հետաքրքրական արդիւնք ունեցան եւ ապացուցին որոշ խնամութիւն մը բարեւական մշակոյթին հետ: Մանրամասն ոչ մէկ բան պատմեցին սակայն այն պետութիւններու ու ազգերու մասին, որոնք երբեմն Փոքր Ասիոյ զանազան մասերուն մէջ ապրեցան եւ գործեցին: Հետեւաբար այդ պեղումները առանց արձանագրութիւններու համը էին:

Բողազքէօյի՝ երբեմնի Հատաշուշ մայրաքաղաքին աւերակներուն պեղումները աւելի արդիւնաւոր էին: Գերմանացի արեւելագէտը H. Winkler 1906ին եւ 1907ին Բողազքէօյի շուրջը պեղումներ կատարեց եւ բախտի բերումով գտաւ հեթիտ արքաներու (Հատուշիլի, Մուրշիլի եւ այլն) գլխաւոր դիւանը, որ բազմաթիւ սեպագիր պնակիտներ կը պարունակէր, որոնք բոլորովին անծանօթ լեզուով մը գրուած էին: Գերման ծանօթ ասորագրաները Delitzsch, Winkler, Meissner եւ այլն ի գուր փորձեցին լուծել այս տարօրինակ լեզուն: Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին լուր տարածուեցաւ, որ երիտասարդ չեխ գիտնական մը յաջողեր է լուծել հեթիտերէնի հարցը: Այդ համեստ

ԴԻՑԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՔԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՈՒՆՔԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԵՋ

9.

(Շարունակություն)

Այս հաւատալիքի մէջ ընդունելով այն է, որ մանկանց հիւանդութիւնները բժշկող ժայռ-քարերը, բոլորը էլ «ծակ քարեր» են: Այս հանգամանքը մի անգամ եւս ապացուցւում, որ ընդհանրապէս «ծակ քարերը», ըստ ժողովրդական հաւատալիքների, սովորաբար մանկանց հոգիների ապաստանի նշանակութիւն են ունեցել, ինչպէս մատնանշել ենք նախորդ գլուխների մէջ եւս, երբ խօսք եղաւ կանանց յղութեան հետ առնչող հաւատալիքների մասին ու աւստրալիական «էրատիպա»յի նկատմամբ:

Այնուհետեւ յիշատակելի են զանազան հիւանդութիւնների դէմ յայտնի քարերը, որոնց կարելի է հանդիպել Հայաստանի ամէն մի քայլափոխում: Վասպուրականում՝ ջերմ ունեցողները ուխտ են գնում Սնգղա Ս. Քարին, իսկ մէջքացաւով տառապողները — Մոգի Քարին. Գանձակի գաւառում ուխտ են գնում մեծ գոմերի քարին՝ աշքացաւ, Վասիքեյին՝ փորացաւ, Սուրբ Նշանին՝ գլխացաւ, Գետաշէնի խաչին՝ մկնատամ ունեցողները: Բորչալուի գաւառում «Գողի խաչ» անունով սեւ մեծ քար կայ, որ պաշտուում է իրրեւ ջերմի բուժիչ: Շատ վայրերում էլ կան յատուկ քարեր, որոնք ժողովրդի մէջ յայտնի են իրրեւ հիւանդ անասունների բուժիչներ:

Մարդկային բախտը գուշակող քարեր շատ-շատ են տարածուած Հայաստանի վայրերում: Գուշակութեան երեք ընդհանրացած ձեւեր ենք գտնում այդ հաւատալիքների մէջ: Ամենատարածուածն այն է, որ խաչքարերին, ուխտատեղիների քարէ պատերին, սուրբ համարուող ժայռերին ու քարերին քսում են կամ կպցնում փոքրիկ քարեր. եթէ վերջինները կպչում են, ուրեմն ուխտը կամ մտածածը կատարուելու է, յաջողութիւն է լինելու: Երկրորդ ձեւը կայանում է նրանում, որ պաշտելի քարերին մեխ են խփում. եթէ դամբ ծակում է ու ներս

մտնում քարի մէջ, դա նշան է դրական գուշակութեան: Երրորդ ձեւը համեմատաբար մի փոքր բարդ է: Վասպուրականում կան «հանգելաքար» կոչուած քարեր, որոնց միջոցով այսպէս են գուշակում. վերցնում են 4 փոքրիկ քարեր եւ կցում հանգելաքարի վրայ, եթէ այդ փոքրիկ քարերը դասաւորուում են խաչաձեւ, դա նշան է ուխտի կատարուելուն: Գանձակի գաւառում Պաշակապ գիւղի մօտ գտնւում է «խաչ-քցի» անունով մատուռ մէկ խաչքարով. այդ խաչքարի վրայ գցում են մի անգամով 5—10 մանրիկ քարեր, որոնց խաչաձեւ դասաւորուելը «քարի նշան» է:

Բացի վերոյիշեալ համատարած 3 ձեւերից կան նաեւ տեղական իւրայատուկ տարբեր ձեւեր գուշակութեան: Վասպուրականում Նորդուզի եւ Պոշապի սահմանների մէջ բարձրացող Բալլի լեռան գագաթին կայ մէկ դռլմեն. համբարձման տօնին, այստեղ ուխտ եկողներն իրենց ցանկութիւնների ու իղձերի կատարումն գուշակելու համար դնում են մատն այդ քարի վրայ եւ դիտում, եթէ քարը շարժուեց, դա յաջողութեան նշան է: Վանի Այգեստան արուարձանի հիւսիսային կողմը 2 ցից ապառաժներ կան, որոնք կոչւում են «խարս ու փեսի քար»: Սովորութիւն է մանր քարեր գցել այս «խարս ու փեսի քար» ժայռի վրայ, 3—4 մետր բարձութեան փոքր խոռոչների մէջ: Եթէ 1—3 անգամ գցելիս, յաջողւում է բուն խոռոչի մէջ գցել, հաւատում են, որ ուխտը կը կատարուի: Նոյն Վասպուրականում՝ ներքին կարկառի ու կեցանի միջեւ բարձրացող Սինգըր լեռան գագաթին կայ ուխտատեղի — մատուռ, որ բաղկացած է իրար վրայ չափուած քարերից: Ուխտաւորները մօմ են վառում ապա մէկ քար են դնում ճոճքի (յակուրջի) մէջ, որ կախուած է երկու հանդիպակաց քարերից. եթէ ճոճքն ինքներին շարժուեց, ուխտը կատարուելու է:

Երկրագործական կեանքը, որ ամբողջովին ենթակայ է բնութեան ուժերին, անշուշտ սերտ աղերս էր ունենում այն հաւատալիքների հետ, որոնց մասին ակնարկել ենք վերը: Բնութեան պատահարների՝ հեղեղի, կարկտի, քամիների, երաշտի, անասունների ժանդախտի եւ այլ դէպքերում Վասպուրականի ժողովուրդը եկեղեցական ծէսով օձել էր տալիս մի խաչքար եւ կանգ-

նկեցնում պատուհասի վայրում աչքի զարնող տեղ: Այդ խաչքարերը կոչւում են «ցամառն խաչ»: Սակայն լինում են նաեւ խաչքարեր, որոնք յայտնի են տեղի ունեցած արհաւիրքի անունով: Այդպիսի խաչքարերից յայտնի են Կարկուտ խաչը Վարազի վանքի արեւմտեան բլրի վրայ, Փարոզայ խաչը, որ Այգեխտանի ու Վարազի միջեւ բաց կանգնեցրած է փորեալ կոչուած սարստիկ քամիների դէմ:

Գանձակի գաւառում սաստիկ երաշտի ժամանակ ընտրում են երկու մարդ եւ մէկ քահանայի հետ ուղարկում են Արթենա կոչուած սարը, որտեղ սրանք Արթենա անունով յայտնի գերեզմանից վերցնում են մէկ քար ու փաթաթելով մետաքսէ թաշկինակներով մէջ բերում են խորհրդաւոր հանդիսաւորութեամբ: Ժողովուրդը եկեղեցական թափօրով դիմաւորում է այդ քարին եւ, տանելով եկեղեցի, դնում է սեղանի վրայ: Հետեւեալ օրը աւագ քահանան դրկում է այդ քարը եւ խաչվառով, քահանայական դասով ու մեծ բազմութեամբ դնում է դէպի ալբիներն ու արտերը, թափօր անում եւ հանդիսաւոր կերպով այդ քարը նետում են սրեւէ ջրի մէջ:

Է.

Վերը արծարծուած նիւթերից երեւում է, որ հայ ժողովրդական հաւատալիքներում պահպանուել են հոգեպաշտութեան այն հետքերը, որոնք ցոյց են տալիս, թէ մեռեալի հոգին փոխանցում է մարդկային մարմնից քարի մէջ: Սակայն ժողովրդական այդ հաւատալիքներում պահպանուել են նաեւ այլ տեսակի հոգեպաշտական հետքեր, որտեղ հոգին ո՛չ թէ տեղափոխւում է քարի մէջ, այլ ինքն մարմնանում է քարի, քարանում է: Անտարակոյս այդ էլ քարեղարեան հաւատալիքների մնացորդ է, ինչպէս հաստատուում է Աւստրալիայի վայրենի ցեղերի մէջ գոյութիւն ունեցող նոյնանման հաւատալիքով:

Մեր ժողովրդական հաւատալիքը քարանալու մասին, ինչպէս դա արտայայտուում է ներկայումս, անշուշտ շատ է փոփոխուել եւ կրում է իր վրայ ակներեւ քրիստոնէական ազդեցութիւն: Այստեղ ո՛չ թէ հոգին, այլ կենդանի արարածի մարմինն է քարանում, լինի նա մարդ, լինի անասուն: Այդ քարացումը տեղի է ունենում սովորա-

բար Աստուծոյ բարկութեան, որեւէ անէծքի հետեւանքով, կամ մոգական ու կախարդական ներդործութեամբ եւ կամ վերջապէս հենց քարացած էակի բաղձանքով: Յիշենք Մովսէս Խորենացու աւանդածը ժողովրդական առասպելներից Շամիրամի քարանալու մասին. «Եւ Շամիրամ՝ քար առաջին քան զՆիոբէ», մի առասպել, որի մնացորդները պահպանուել են Վասպուրականում «ծամ-քարի» եւ այլ մի քանի քարերի հետ, որոնք կապուած են Շամիրամի անուանը:

Հայաբնակ բոլոր գաւառներում կարելի է հանդիպել այդպիսի հաւատալիքների հետ աղերս ունեցող քարեր, ժայռեր: Սովորաբար այդ քարացածները, միաձեւ կրկնութեամբ, ներկայացնում են միշտ կամ քոյր ու եղբայր, կամ հարս ու փեսայ, կամ սոսկ հարս, կամ հովիւ իր ոչխարներով, կամ ուղտերի երամակ իր ուղտապանով, կամ օձ ու վիշապ, երբեմն պատահում են նաեւ քարացած անշունչ առարկաներ, դիւաւորապէս մարդու տնտեսական կեանքի հետ առնչութիւն ունեցող, ինչպէս սայլ, ցորենի դէզ, հացի շտեմարան եւ այլն:

Թուենք բնորոշ մի քանի օրինակներ: Վասպուրականում Շատուան գիւղի հիւսիսային դառիվայրի վրայ կայ մարդաձեւ մեծ քար, կոնակը ուռած: Ըստ աւանդութեան՝ մի աղջիկ փոքրիկ եղբօրը չալակած, դնալիս է եղել. քրդերը սկսել են հետապնդել եւ նա Աստուծոյ խնդրել է քար կտրուել, որպէս զի քրդերի ձեռքը չընկնի. նրա խնդրքը կատարւում է, եւ նա իր եղբօր հետ միասին քարանում է: Նոյն Վասպուրականում Առնոս լեռան վրայ ցոյց են տալիս հովուի ու նրա քրոջ քարացած մարմինները: Դարձեալ Վասպուրականում Վանի հիւսիսային կողմը երկու ցից ապառաժներ կան, որոնք իբր թէ քարացած հարս ու փեսայ են: Այս «խարս ու փեսի քարի» մասին պատմուող ժողովրդական աւանդութիւններից առաջ բերենք միայն հետեւեալը. մէկ երիտասարդ ու մէկ աղջիկ ծնողների կամքին հակառակ եկել են այստեղի մեհեանը արեւածաղից առաջ պսակուելու. երբ պսակուելուց յետոյ մեհեանից դուրս են եկել, արեւը ծագել է, եւ սրանք քարացել են իրենց հարսնետոբերով ու պսակող քուրմով հանդերձ: Ընդհանրապէս «հարս ու փեսի քարերի» վերաբերեալ ժողովրդական աւանդութիւնները միշտ նոյն

չեւտն են պարունակում, որ քարացումը տեղի է ունեցել՝ հակառակ ծնողների ամուսնանալու հետեւանքով:

Քարացած հարսի մասին կարող ենք յիշատակել Գողթան գաւառի Վանանդաձորում եղած «հարսի քարը» (դեալին դաշ) սարի գագաթին: Այդ քարին վերաբերեալ տւանդութիւնն ասում է, թէ մէկ հարս գլուխլուանալիս է եղել, երբ յանկարծակի վրայ է գալիս սկեսրայրը. հարսը ամօթից քար է կտրում: Մի այլ հարսնաքար կայ Տաթեւի վանքի հարաւային կողմում Թուփ անունով մօտ:

Աւելի շատ հանդիպում են քարացած հովիւներ: Վասպուրականում յայտնի են՝ Այնակա հովիւն իր շնով ու ոչխարներով — Վարագայ լեռան հիսիսային կողմը, Կողբանց գիւղի մօտ, ապա «հովուի քարը» — վերին Սոչապի Պահանց գիւղի մօտերքը, եւս «հովուի քար» — Առնոս լեռան լանջին Սոքա ու Ծափանց գիւղերի միջեւ, վերջապէս՝ «քարացած հովիւ» — Պատականց գիւղի արեւելեան կողմը: Այդ բոլոր հովիւներն իրենց ոչխարներով հանդերձ քարացել են անէծքների հետեւանքով:

«Հովուի քարերին» շատ նման են ուղտերի եւ ուղտապանների քարացումները: Յիշենք Մշոյ գաւառի Նեմրութ լեռան «Նեմրութի գիւղերը», որ այլապէս նաեւ կոչւում են «Բելի ուղտեր եւ ուղտապաններ»:

Քարացած օձեր ու վիշապներ նոյնպէս համատարած են: Լոռում Արգուի գիւղի մօտ «Օձի պորտ» անունով ահագին քարաշերտ կայ, որին ժողովուրդը ուխտ է գնում. բոս աւանդութեան Օհան Օձնեղին է անիծել ու քարացրել այդ երկու օձ-վիշապներին: Նորբայաղտի գաւառումն էլ կան վիշապաձեւ քարեր:

Ք.

Ներկայ տեսութեամբ փորձ արինք՝ աղ-գագրական նիւթերի հիման վրայ ըստ կարելոյն լուսարանել քաղաքակրթութեան պատմութեան գրուագիւններից մէկը, որ վերաբերում է նախապատմական Հայաստանի քարէգարեան շրջանին: Այստեղ մենք դիտմամբ առ այժմ չօգտագործեցինք նոյն դարաշնանին, գլխաւորապէս նորաքարայինին (նէոլիտին), վերաբերեալ տուեալները, որոնք լոյս աշխարհ են հանուել Հայաստանի հնագիտական պեղումներից, ինչպէս եւ

Արագածի լանջերում եւ այլուր յայտնաբերուած քաղաքիւ մեզալիտեան արձաններից: Այդ վերջին տեսակի նիւթերը, որպէս հետեւանք մեծ մասամբ անկանոն, դիպուածական հնագիտական որոնումների, դեռ եւս խիստ անբաւարար, աղքատ տուեալներ են հանդիսանում եւ բնաւ հետազոտուած, ուսումնասիրուած չեն: Իսկապէս այդ տուեալները վերաբերում են սոսկ քարէ-դարեան շրջանի նիւթական քաղաքակրթութեան, որ դուրս է գտնուում ներկայ յօդուածի շրջանակներից ու առաջարկած նպատակից, այն է՝ պատկերացնել այդ դարաշրջանի մտաւոր-հոգեւոր կեանքի միայն մի քանի էջերը, որոշ կողմերը:

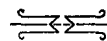
Ահա այդ առաջարկած նպատակին իրօք մեծ ծառայութիւն են մատուցանում մեր հարուստ աղագրական նիւթերը: Սրանց մէջ պահպանուել են հետքեր, որոնցից մեկնելով հնարաւոր է դառնում ո՛չ միայն արտաբերել ժողովրդական արդի հաւատալիքների մէջ պարունակուող հոգեպաշտական աշխարհը, այլ եւ որոշ չափով մեր մտապատկերներում վերականգնել նախապատմական Հայաստանի ապրած մտաւոր-հոգեւոր կեանքը, թափանցել երկար ու ձիգ դարերի թանձր մշուշով պատած առեղծոյսին, անձանթ մի բնագաւառ:

Աւելին կ'ասենք: Մեր արժարժած աղագագրական նիւթերի մէջ նոյն իսկ նկատելի են, ինչպէս վերը քանիցս ընդգծեցինք, այն ուղիներն ու աստիճանները, որով ընթացել է քարադարաշին հոգեւոր քաղաքակրթութեան պատմական զարգացումը հոգեպաշտական մտապատկերից դէպի Փառիշտապական աշխարհայեացքները, որոնք ապա իրենց հերթին տողորուել են հեթանոսական ու աշուհեւ քրիստոնէական կրօնների դադարներով¹:

Երեւան:

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ

(Վերջ:)

1 Սոյն յօդուածի համար օգտագործած աղագրական նիւթերը քաղել ենք գլխաւորապէս Ե. Լաւրյանի հաւաքածուներից, լոյս տեսած «Աղագրական հանդիս» բոլոր հատրիներում. այնուհետեւ Գ. Ե. Սրուանձտեանի երկերից: Բացի այդ՝ օգտուել ենք. 1. «Բիւրակի» հանդիսից. 2. Նրադիկ, 1895 թ., էջ 351—358. 3. Երձապանք, 1893 թ., թ. 142. 4. Երարատ, 1889 թ., էջ 445—466, 591—603. 5. Մշակ, 1899 թ., թ. 42. 6. Լուծայ, 1906 թ., թ. 3. 7. Сборник материалов по описанию местностей и народностей Кавказа, հատ. Գ. Գ: